
RAFAEL M. MÉRIDA

LA FORTUNA DE
TIRANT LO BLANCH
ENTRE ALGUNS
LECTORS HISPÀNICS
DELS SEGLES XVI AL XIX

*Per als amics tirantistes i lo tirantians
de les jornades de l'Alfàs del Pi.*

Un rellevant narrador italià suggeria, a propòsit de l'episodi inicial del *Tirant lo Blanch*, que potser la cavalleria mai no va existir abans dels llibres de cavalleries o que només visqué als llibres (Calvino 1993: 71). Malgrat que aquesta reflexió no sigui del tot encertada, històricament i literària, crec que resulta una metàfora adient per a començar a valorar la difusió de la novel·la de Joanot Martorell al llarg dels segles XVI al XIX, car la seva recepció deu molt a les aventures de la lletra d'impremta.¹ En aquesta ocasió voldria oferir-vos un mínim esbós de la trajectòria del *Tirant* entre alguns lectors hispànics, molts dels quals no van poder gaudir les excel·lències de la seva "valenciana prosa", ja que la van conèixer gràcies a les traduccions castellana, italiana o francesa.² Es tracta d'una línia guadianesca i deutora, a partir d'un moment, de l'exegesi quixotesca.

Perquè, en efecte, existeix un abans i un després de Cervantes. Sembla poc discutible que la investigació dels llibres de cavalleries ha estat poderosament influïda, fins fa molt poc temps, pels judicis que un dia dictaminaren un mossèn i un barber a la primera part del *Quijote*: quan neixen els estudis cervantins aquells textos van merèixer, pràcticament, els mateixos elogis i vituperis que pronunciaren tots dos personatges. També hem d'observar que, amb la sàtira de les lectures d'Alonso Quijano, aquelles ficcions —que havien conegut un èxit inusitat al llarg del segle XVI— van ser recuperades, sovint, com a nota erudita que devia aclarir tots els significats del

(1) He volgut conservar el to i l'estil de la meua xerrada del 16 d'octubre de 1997, així com ser fidel als objectius de divulgació de la felicitat trobada de l'Alfàs del Pi. Aprofito la publicació d'aquestes planes per felicitar els responsables i personal de l'Ajuntament i agrair als professors Rafael Alemany i Vicent Martínez la seva generosa invitació. Aquesta conferència recull investigacions i reflexions que han vist la llum en els darrers anys o que la veuran molt aviat; per aquesta raó, també, he eliminat moltes notes explicatives, que el lector interessat podrà trobar detallades en Mérida 1993, 1995a, 1995b, 1995c i en premsa a, b, c, d.

llegat literari que Cervantes havia creat, transformat i, en part, soterrat. Recordem la cèlebre escena del capítol VI on se cita Tirant:

Y sin querer cansarse más en leer libros de caballerías, mandó al ama que tomase todos los grandes y diese con ellos en el corral. No se dijo a tonta ni a sorda, sino a quien tenía más gana de quemallos que de echar una tela, por grande y delgada que fuera; y asiendo casi ocho de una vez, los arrojó por la ventana. Por tomar muchos juntos, se le cayó uno a los pies del barbero, que le tomó gana de ver de quién era, y vio que decía: *Historia del famoso caballero Tirante el Blanco*.

—¡Válame Dios! —dijo el cura, dando una gran voz—. ¡Que aquí esté Tirante el Blanco! Dádmelo acá, compadre; que hago cuenta que he hallado en él un tesoro de contento y una mina de pasatiempos. Aquí está Quirieleisón de Montalbán, valeroso caballero, y su hermano Tomás de Montalbán, y el caballero Fonseca, con la batalla que el valiente de Tirante hizo con el alano, y las agudezas de la doncella Placerdemivida, con los amores y embustes de la viuda Reposada, y la señora Emperatriz, enamorada de Hipólito, su escudero. Dígoos verdad, señor compadre, que, por su estilo, es éste el mejor libro del mundo: aquí comen los caballeros, y duermen y mueren en sus camas, y hacen testamento antes de su muerte, con estas cosas de que todos los demás libros deste género carecen. Con todo eso, os digo que merecía el que le compuso, pues no hizo tantas necedades de industria, que le echaran a galeras por todos los días de su vida. Llévadle a casa y leedle, y veréis que es verdad cuanto dél os he dicho.

—Así será —respondió el barbero—; pero ¿qué haremos destos pequeños libros que quedan? (Riquer 1980: 75-77).

M'interessa subratllar ara alguns aspectes que defineixen la imatge de la novel·la per a un lector de principis del segle XVII: primerament, constatem que no s'hi fa esment del text original de Martorell (del qual conservem incunables de les edicions de València, del 1490, i de Barcelona, del 1497), car se'ns *remet* a la traducció castellana, impresa l'any 1511. Una segona pista sembla aquella consideració de l'obra com un "llibre de cavalleries". Un tercer detall que convé destacar seria que es tracta d'un volum en format foli, d'on procedeix la contraposició "libro grande / libro pequeño" que podria servir com a primera classificació, externa, del seu contingut. Crec que resulta molt útil, doncs, l'opció de partir d'aquest diàleg, quasi inquisitorial, per analitzar la difusió del *Tirant*: la constatació que Cervantes coneixia la nostra novel·la en la seva versió castellana i que la valorava en el context del gènere editorial cavalleresc ens ofereix una bona direcció envers la qual orientar les nostres passes. Per tant, desenvoluparé una interpretació deutora d'aquest *abans i després* de 1605.

Reconec que us proposo una aproximació menys filològica que sociològica, més propera a una visió historicista del fet literari que a una valoració de les bondats d'una determinada traducció o del seu model original. Us demano, gens innocentment, que oblideu bona part de tot allò que ja sabeu: les qüestions de datació i d'autoria, el

(2) L'esplèndida monografia de Vicent Martines (1997), publicada després de la trobada de l'Alfàs, em sembla d'incalculable valor per comprendre la fortuna de la nostra novel·la.

problemàtic ús de les fonts que revisa Martorell, l'estructura i les *intertextualitats* que defineixen les biografies dels nostres personatges. Oblidem, fins i tot, els anys de redacció i d'impressió... Juguem a saber únicament que la nostra és una novel·la cavalleresca que ha gaudit d'un cert ressò entre els lectors que l'han poguda tastar.

L'anàlisi de la traducció castellana del *Tirant* proporciona molts indicis per descobrir nombrosos aspectes del coneixement de la llengua catalana del traductor i per reflexionar sobre les qualitats de la versió. Per la meua part, voldria que us fixéssiu ara en un altre aspecte, potser menys important però fonamental per als meus objectius: aquells elements que segons la terminologia de Gérard Genette anomenem "paratextos editorials" (Genette 1987: 7-18). Quan un comprador o lector agafés el nostre volum comprovaria que tenia entre les seves mans un llibre titulat *Los cinco libros del esforzado e invencible cavallero Tirante el Blanco de Roca Salada, Cavallero de la Garrotera, el cual por su alta cavallería alcanzó a ser Príncipe y César del Imperio de Grecia*. Era un volum extens i car, en format foli, on no constava el nom de cap autor o traductor; una obra dividida internament en cinc "llibres" (divisió que no apareix en cap impressió anterior), amb un pròleg inicial i un altre a l'inici del tercer "llibre" (que tampoc no figurava, lògicament, als incunables). Un volum que porta un colofó que ens indica que va ser imprès a Valladolid, el 28 de maig de 1511 (Lucía Megías 1997).

Què significa tot això? En primer lloc, que el client que l'obrí es trobaria davant una obra dividida exactament igual que les "obres completes" de Garci Rodríguez de Montalvo, l'autor de l'*Amadís de Gaula*, amb una il·lustració a la primera pàgina digna d'aquesta obra: un cavaller amb espasa a sobre del seu cavall rampant. També significa, en segon lloc, que, si el nostre lector mirés les primeres línies del pròleg inicial d'aquest volum, no es trobaria amb una versió fidel del text original —que nosaltres sí que coneixem—, sinó amb unes reflexions noves que fan esment, per exemple, de la *doctrina* i dels *amors* que hom podrà trobar a la novel·la, tot exposant la ideologia i el sentit comercial que, per qualificar-ho d'alguna manera, propicia la nova vida del *Tirant* més de vint anys després de la seva primera edició original (però que el lector del 1511 ignora, ja que pensaria que era una *novetat editorial!*).

No crec que pugueu pensar que sóc un exagerat si us dic que en el pròleg del tercer "llibre" aquesta barreja d'ideologia i de *marketing* és molt més aclaparadora, ja que s'incita a continuar la lectura amb un avís que indica que en les properes pàgines podrem reviure aquells exemples que

vimos en el tiempo de la soberana reyna sin par, doña Ysabel la tercera, de eterna memoria, que muchos cavalleros por servicio de las damas hizieron grandes hechos en armas, que parecían imposibles en la conquista de Granada. Por tanto ninguno se deve maravilliar si de aquí adelante leyere mayores hechos que hasta aquí de Tirante, que ya ay quien le doble el esfuerzo y abive el entendimiento y le ponga lustre en sus gracias y hablas y le haga nuevo hombre, que es el dulce amor de Carnesina (Riquer 1990a: 292).

Aquest segon pròleg ens torna a remetre, per l'al·lusió granadina als Reis Catòlics, al pròleg inicial de l'*Amadís*. Al meu entendre no ens trobem davant una adaptació de l'estil d'alguns textos artúrics que es publicaran en aquests anys, que refonen més brutalment l'obra original. Crec, sense possibilitats de confirmació, que va ser l'impressor mateix qui va introduir aquests petits i alhora significatius canvis, i que aquest senyor, anomenat Diego de Gumiel, desitjava tornar a repetir l'èxit que ell mateix havia gaudit a Barcelona amb l'edició de 1497, tot imitant el model formal (el *paratext editorial*, en definitiva) de l'*Amadís de Gaula*. Us preguntareu les raons que m'obliguen a parlar reiteradament d'aquesta obra i tot seguit us les explicaré: l'*Amadís* és l'últim estadi d'un text primitiu del qual trobem referències indirectes des de mitjans del segle XIV però que en l'estat que ara el conservem és fruit de la refosa elaborada per Garcí Rodríguez de Montalvo, regidor de Medina del Campo. Aquesta darrera versió va ser preparada al voltant de l'any 1492 i amb ella Montalvo cristal·litza, indirectament, un nou gènere literari que avui anomenem "llibres de cavalleries". Montalvo va agafar una narració d'arrel clarament vinculada a la matèria de Bretanya i hi va afegir una nova orientació a la trama i una nova ideologia més d'acord amb els temps gloriosos i messiànics que vivien les Corones de Castella i d'Aragó al seu temps. La primera edició conservada va ser impresa l'any 1508, malgrat que podem sospitar que també va gaudir d'una trajectòria incunabile.

Diguem ara, per abreujar, que l'èxit de l'*Amadís de Gaula* va ser apoteòsic, i que va agradar a gentes molt diverses, que s'ho passaven la mar de bé amb els amors, els combats i les màgies que vertebren el relat de les aventures de l'heroi protagonista, de la seva família i de la cort on viu la seva estimada Oriana, princesa de Gran Bretanya. Al llarg del segle XVI, l'*Amadís*, les seves continuacions i les altres obres que s'adaptaren a aquest gènere literari van tenir unes vendes i una projecció internacional (amb traduccions a moltes llengües) que ignoraren aquelles peces que ens acostumen a ensenyar a l'escola, i potser fins i tot a la universitat, com a paradigmes de l'excel·lència del *Segle d'Or* castellà. Doncs bé, entre 1508 –any de la primera impressió coneguda de l'*Amadís*– i 1511 –any del *Tirante*– es publiquen almenys cinc obres de ficció cavalleresca: l'any 1510, les *Sergas de Esplandián*, també de Montalvo, i el *Florisando* de Páez de Ribera (que són el cinquè i el sisè llibres del cicle amadisià), així com l'*Oliveros de Castilla* (adaptació d'un roman de procedència francesa); el mateix 1511, veuen la llum el *Tristán de Leonís* (una altra versió) i el *Palmerín de Olivia* (origen d'un cicle cavalleresc de gran importància). Després arribarien altres traduccions i adaptacions de textos forans (el *Guarino Mesquino*, de 1512; el *Renaldos de Montalbán*, del 1513; la *Demanda del santo Grial*, del 1515) i les impressions d'obres castellanes medievals (com ara el *Cifar* de 1512).

Estic convençut que el *Tirante* de Gumiel de 1511, també cal entendre'l com una primerenca i subtil adaptació a un nou model, aliè a la seva concepció literària primitiva; quan encara el mercat no estava en condicions de rebre textos originals –car

era impossible que haguessin estat redactats per una simple qüestió de temps—, la creixent indústria editorial va oferir allò que trobava més proper, més intercanviable amb el *best seller* que havia causat el petit terratrèmol: Diego de Gumiel recordà el *seu* i es va afanyar a cobrir la demanda. No parlo ara, doncs, de literatura, com haureu endevinat, parlo de pur negoci, de comerç... Res a veure, per exemple, amb la traducció italiana quasi coetània de la nostra obra. Però alguna cosa no va sortir del tot bé, i si acceptem les dades de què disposem, hem de confirmar que el *Tirante* va gaudir d'una vida més aviat efímera: a diferència de la immensa majoria de textos cavallerescos que van néixer al llarg de la primera meitat del segle XVI, no coneixem cap impressió posterior a la de Valladolid, de la qual només han sobreviscut dos exemplars. Les explicacions estilístiques i temàtiques, ara sí, poden justificar de manera bastant convincent aquest *rebuig*, car malgrat la intervenció de Gumiel per donar una nova *fisonomia* a la novel·la, els lectors descobririen aviat que les aventures d'aquell heroi tenien pocs elements en comú amb les dels seus adversaris, que van guanyar aquest combat, no gens imaginari.

Alguns investigadors han postulat que Rodríguez de Montalvo es va inspirar en el *Tirant* de 1490 o en un manuscrit previ per configurar alguns aspectes fonamentals de la seva refosa de l'*Amadís* (Avalle-Arce 1993; Whitenack 1988). Reconec que sóc una mica escèptic sobre aquest tema, car penso que les intencionalitats de totes dues obres giren, en molts sentits, per vies allunyades, malgrat que de vegades paral·leles. Penso, per exemple, que la presència del tòpic de Constantinoble, de secular constitució, s'explica en part com a conseqüència del discurs providencialista de Ferran el Catòlic, i que és justament aquest marc històric el que pot justificar una primera projecció, aristocratitzant, del nou gènere editorial del *Tirante*, que vol vincular-se també a la nova realitat cortesana propiciada per un monarca extraordinari que nodreix conquestes i fets d'armes, que potencia un ideal cavalleresc estès entre amplis i diversificats grups de la societat d'inicis del segle XVI (Marín Pina 1996).

Ja he apuntat que, a la vista dels exemplars conservats i de l'única impressió coneguda, la traducció de la nostra obra va rebre un aplaudiment no gaire calorós. Per tant, si prescindim d'aquest tipus de *comunicacions* i d'*influències* assenyalades entre el *Tirant/Tirante* i els llibres de cavalleries castellans, hauríem de reorientar la nostra recerca i analitzar els testimonis dels lectors mateixos (López Estrada 1993). El fet que la nòmina no sigui abundant correspon, de manera probablement ajustada, a la difusió pels regnes hispànics. Només disposem d'alguns comentaris directes, dels quals voldria citar-ne ara quatre:

1) L'any 1522 surt de la impremta valenciana de Jofre la traducció de Juan de Molina de *Los triumphos de Apiano*. A l'"argumento" proemial ataca la novel·la amb aquests termes:

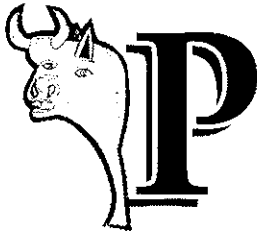
No están aquí las ficciones ventosas de Esplandián, ni las espumas de Amadís, ni los humos oscuros y espesas nieblas de Tirante, ni los vanos tronidos y estruendos fantásticos de Tristán y Lançarote, ni los encantamientos mintrosos que en estos libros que he dicho y otros como ellos falsamente se leen (Berger 1987: I, 173).

La intenció del traductor mostra les reserves pròpies d'un erasmista, tot reivindicant l'interès de la matèria històrica del text que prologa. En qualsevol cas, semblen unes valoracions curioses, ja que ni el contingut ni l'estil de l'obra propicien la introducció d'elements meravellosos o sobrenaturals, sobretot si acceptem una valoració *teatral* de l'episodi a la cort de Constantinoble (on apareixen la fada Morgana i el rei Artús), o la presència d'autòmats i d'altres enginyers mecànics en algunes de les festes descrites.

2) En 1523 Joan Lluís Vives finalitza la redacció del tractat *De institutione foeminae christianaе*, dedicat a la reina Caterina d'Anglaterra, que veurà la llum l'any següent a Anvers (la versió castellana la preparà un altre valencià, Juan Justiniano, el 1528). En aquesta peça s'aprecia una enèrgica reacció en contra de la literatura d'entreteniment que, sense cap mena de dubte, també consumien les dones de la seva època:

Tum et de pestiferis libris, cuiusmodi sunt in Hispania: *Amadisus, Splandianus, Florisandus, Tirantus, Tristanus*, quarum ineptiarum nullus est finis; quotidie prodeunt novae: *Coelestina* laena, nequitiarum parens, *Carcer Amorum*. In Gallia: *Lancilotus a Lacu, Paris et Vienna, Ponthus et Sydonia, Petrus Provincialis et Maguelona, Melusina*, domina inexorabilis. In hac Belgica: *Florius et Albus Flos, Leonella et Canamorus, Curias et Floreta, Pyramus et Thisbe*. Sunt in vernaculas linguas transfusi ex latino quidam, velut infacetissimae *Facetiae Poggii, Euaryalus et Lucretia, Centum fabulae* Boccatii. Quos omnes libros concripserunt homines otiosi, male feriati, imperiti, vitiis ac spurcitiae dediti, in quibus miror quid delectet, nisi tam nobis flagitia blandirentur. Eruditio non est expectanda ab hominibus qui ne umbram quidem eruditionis viderant; iam quum narrant, ¿quae potest esse delectatio in rebus quas tam aperte et stulte configunt? Hic occidit solus viginti, ille triginta; alius sexcentis vulneribus confossus, ac pro mortuo iam derelictus, surgit protinus, et postridie sanitati viribusque redditus, singulari cartamine duos gigantes prosternit; tum procedit onustus auro, argento, serico, gemmis, quantum nec oneraria navis posset portare (Riquer 1990b: 244-245).

Tal vegada la incorporació de la nostra novel·la en aquesta llista sigui una *injustícia*, ja que les diferències, tan notòries a primera vista, amb la resta de la *selecció* podrien obligar-nos a pensar que l'humanista no s'havia llegit l'obra. Voldria afegir, però, que en tractats posteriors on Vives introdueix un atac com aquest (*De officio mariti*, de 1529, i *De causis corruptarum artium*, de 1531), no torna a citar el *Tirant*, però sí continua mencionant l'*Amadís de Gaula* (Sarmati 1996, 115-119),

3) La tercera referència es pot datar l'any 1531, quan s'imprimeix el *Tractado de orthographía y accentos en las tres lenguas principales*, d'Alejo Vanegas, qui a la segona part, consagrada a les lectures, recorda els comentaris de la primera edició, en llatí, dels consells de Vives a la dona cristiana. La seva dimensió pedagògica es confirma quan llegim:

no nos embiaría a decir desde Lobayna Ludovico Vives tanto mal de nuestros libros vulgares, si viera él que, en alguna manera, se podía soportar corrupción de costumbres, y por esso allende de los Amadises y los Tirantes con toda su classe, con mucha razón difunde su satyrica saña en la lena de Celestina; que en mi verdad no hay Marcial que tanto mal haga en latín quanto que esta flora patente desflora la juventud en romance (Nieto 1986: 66-67).

4) L'any 1554 els tallers d'impressió coneixeran la *Caballería celestial del pie de la rosa*, un curiós llibre de cavalleries "a lo divino" de Jerónimo Sampedro (imprès la primera part a Anvers i la segona a València). A l'epístola introductòria es distingeixen les qualitats de l'obra que es presenta mitjançant una insòlita demarcació literària:

Aquí hallarán trazada no una Tabla Redonda, mas muchas; no una sola aventura, mas venturas diversas; y esto no por industria de Merlín, ni de Urganda la Desconocida, mas por la divina sabiduría del Verbo hijo de Dios, a los hombres escondida, investigable y secreta. También verán, no al maestro Elisabad, diestro en la corporal cirugía, pero muchos cirujanos acuchillados por la experiencia de su milicia, los cuales con los unguentos de su santo ejemplo sanarán a los heridos sus espirituales heridas. Hallarán también no un solo Amadís de Gaula, mas muchos amadores de la verdad increada, no un solo Tirante el Blanco, mas muchos tirantes al blanco de la gloria, no una Oriana, ni una Carmesina, pero muchas santas y celebradas matronas de las cuales se podrá colegir ejemplar y virtuosa erudición (Riquer 1990b: 246).

L'argumentació d'Henry Thomas sobre la presència transformada de la nostra obra en aquest pròleg continua semblant vàlida, car no és matèria de controvèrsia que la "referència a *Tirante el Blanco* es debida probablemente a las exigencias del retruécano; de otro modo es incomprendible que la realista novela valenciana pudiera figurar como uno de los modelos de esta extraña alegoría religiosa en la que Cristo es el caballero del león; los doce apóstoles, los caballeros de la Tabla Redonda; Juan Bautista, el caballero del desierto, y Lucifer, el caballero de la serpiente" (Thomas 1952: 135). A títol d'anècdota, recordem que aquesta *Caballería celestial* va ser explícitament prohibida per la Inquisició, condemna que mai no patí el *Tirante*.

Aquests testimonis són, segons sembla, els únics que hem conservat de la lectura del *Tirant* fins l'escrutini de la biblioteca de la Manxa. No resulten d'un gran interès

per valorar l'apreciació subjectiva d'aquelles persones que s'embadaliren amb la recreació de les aventures de Martorell ni tampoc per comprendre amb exactitud el lloc que se li atorgaria en un pou d'aigües tan llunyanes als seus orígens. La situació contrasta amb la dels llibres de cavalleries, encapçalats per *Amadís de Gaula*, convertits en objectes de disputa, d'elogi i, per damunt de tot, de vituperi entre moralistes, religiosos i certs homes de lletres de tot el segle XVI: ni Antonio de Guevara (*Libro del emperador Marco Aurelio*, 1529), ni Juan de Valdés (*Diálogo de la lengua*, 1535), ni Melchor Cano (*De locis theologicis*, 1563), ni Arias Montano (*Rhetoricum libri IV*, 1569), ni Luis de Granada (*Introducción al Símbolo de la Fe*, 1582), per citar només cinc dels autors més destacats d'una extensa nòmina de més de noranta obres que introdueixen un atac a la literatura cavalleresca, mencionen el *Tirant(e)*. Si l'anàlisi d'aquestes dades resulta incontestable, nosaltres hauríem de girar la truita i afirmar que la novel·la que ací ens reuneix es va llegir molt poc al llarg del segle XVI. Diguem ara que el mateix oblit recau sobre el text original, sorprenent si recordem les dues edicions incunables. En aquest cas però, com sabeu, la unió de factors socials, culturals i lingüístics resulta molt diferent (Fuster 1992: 22-24).

D'aquesta manera podem cloure la primera etapa del nostre recorregut, la qual ens porta fins a Miguel de Cervantes i al capítol sisè de la primera part del *Quijote*, a l'escrutini citat de Pero Pérez i maese Nicolás de la biblioteca d'Alonso Quijano. No considero que hagi de justificar novament el camí fet fins ara, ja que respecta la mateixa direcció de la nostra obra o, si preferim, el trajecte forçat per unes circumstàncies prou allunyades del seu origen, condició i qualitats. El *Tirante* de 1511 no respon ni a les expectatives del gènere cavalleresc que inaugura l'*Amadís* ni, allò que sembla més suggerent, a les dels lectors del segle XVI, potser per idèntica equació o per una barreja d'atzars. Al meu entendre, la fortuna de la novel·la de Martorell per terres hispàniques hauria minvat fins a desaparèixer sense la *intervenció* de Cervantes. De fet, el silenci dels lectors de la segona meitat d'aquell segle demostra que o no coneixien l'obra "anònima" del valencià o l'estimaven poc, en una seqüència temporal que apunta també cap a la davallada de la redacció, impressió i consum dels textos cavallerescos.

Però el gust d'Alonso Quijano i el *record* de Cervantes es van unir de forma peculiar i van aconseguir *rescatar* la impressió de Valladolid de la novel·la. El primer per albergar-la entre els "más de cien cuerpos de libros grandes, muy bien encuadernados, y otros pequeños" de la seva biblioteca; el segon per seleccionar-la com a matèria de la conversa entre el barber i el clergue, personatge que, curiosament, l'havia llegida i –fet que resulta més sorprenent donada la seva condició eclesiàstica– incita a la seva lectura. Es tracta d'un diàleg que la crítica ha qualificat com "el pasaje más obscuro" del *Quijote*, quan Pero Pérez afirma que "Con todo eso, os digo que merecía el que le compuso [el *Tirante*], pues no hizo tantas necedades de industria, que le echaran a galeras por todos los días de su vida", i que ha fet córrer rius de tinta i suor –no sé si de sang– entre els cervantistes, al llarg dels darrers cent cinquanta anys. L'anàlisi d'aquest

breu diàleg no només ha interessat com a conseqüència de l'atractiu que comporta per interpretar la *teoria de la novel·la cervantina* o com a fil conductor per acotar el terreny de la seva crítica al gènere cavalleresc i la constitució d'un espai narratiu propi, sinó també per valorar la influència directa d'un text sobre l'altre.³ Si cataloguéssim, però, les referències a personatges cavallerescos al llarg de les dues parts del *Quijote*, comprovaríem que la presència de Tirant resulta marginal, car deixant de banda l'elogi del capítol sisè de la primera part, les altres tres al·lusions (I, 13; I, 20; II, 1) semblen anecdòtiques. Amb aquesta constatació no voldria descartar una possible influència d'una obra sobre l'altra: només puntualitzo que l'enamorat de Carnesina no va ser recordat explícitament, a diferència d'Amadís (l'heroi més citat, sens dubte).

Qui, amb tota seguretat, no va llegir el *Tirante* fou Alonso Fernández de Avellaneda, ja que a la seva extensa continuació de les aventures de l'"hidalgo", de l'any 1614, recorda i utilitza alguns personatges de l'òrbita cavalleresca, però ignora els elogis tributats al nostre personatge a la primera part de l'obra. Tampoc no m'estranya, car el personatge dibuixat per Avellaneda rep menys influències dels llibres de cavalleries que del "romancero" i de l'*Orlando furioso* d'Ariosto (Riquer 1988: 114). D'altra banda, jo em demano: com mencionar o atacar Tirant si les seves aventures s'havien convertit en una rara perla bibliogràfica, en un llibre vell amb un segle de vida?

En efecte, des de l'aparició de la primera edició del *Quijote* fins les aportacions de Diego Clemencín, a principis del segle XIX, passen dos segles durant els quals el *Tirant* i el *Tirante* dormen un somni profund. Les aventures de l'"ingenioso hidalgo", però, van ser reeditades, llegides i emprades, tant per conservadors com per reformistes, amb l'objectiu de censurar una realitat convulsa. De fet, amb una uniformitat quasi absoluta, sembla que l'element satíric i l'atac als llibres de cavalleries van ser els factors més comentats de l'obra i aquells que van modelar la recepció de la prosa cavalleresca, tot enllaçant amb la tradició que, per qüestions morals i/o estètiques, havia nascut a principis del segle XVI, de manera que la crítica es configurarà a partir de formulacions molt similars al llarg de tot el segle XVII i del XVIII.

L'opinió erudita generalitzada troba una nítida representació quan el Pare Sarmiento, a les seves "Reflexiones literarias para una Biblioteca Real, y para otras bibliotecas públicas" (1743), exclou el gènere cavalleresc d'una amplia llista de textos renaixentistes que haurien de reimprimir-se: "No hablo de colección de libros de caballerías, pues aunque no dexaría de venderse dentro y fuera de España, según ha resucitado ya aquel gusto desterrado por Cervantes, no conviene que en España se promueva ese gusto" (Fernández Insuela 1993: 64-65). Crec que aquesta valoració no només respon a la concepció estètica imperant que he apuntat, sinó, a més, al rebuig envers la nova moda literària que procedia de terres franceses, on es recopilaven volums cavallerescos castellans per a les biblioteques de la noblesa, fet que ens orienta sobre la ideologia d'un nou període d'esplendor de l'aristocràtica cort de França, on van difondre's noves i velles traduccions o adaptacions de ficcions cavalleresques peninsulars, entre d'altres

(3) A Beltran & Izquierdo 1996 podreu trobar, entre d'altres, les referències bibliogràfiques dels estudis que s'han dedicat a les vinculacions entre les novel·les de Martorell i Cervantes.

la versió del comte de Caylus del *Tirant*, l'èxit de la qual confirmen les seves impressions durant el segle XVIII, text del qual partiran alguns erudits vuitcentistes espanyols, com Diego Clemencín.

Així, el *Tirant*, malgrat la seva *nova vida* francesa, queda soterrat paradoxalment a la muntanya de llibres condemnada al *Quijote*. Disposem de molt poques notícies de lectors o posseïdors de la nostra obra durant els segles XVII i XVIII: la llista d'una biblioteca privada o les referències de Nicolás Antonio, autor de la magna *Bibliotheca hispana* (1696), reimpressa amb les anotacions de Francisco Pérez Bayer quasi un segle després (1788), o els comentaris de Francisco Méndez a la seva *Typographia española* (1796). Ens trobem a l'esfera més pròpia dels bibliotecaris i dels primers intents de formulació d'una historiografia literària, ocasionalment disposada com a cronologies o com a síntesis catalogadores inevitablement incompletes: Vicente Ximeno i els *Escritores del reino de Valencia...* (1747-1749), o José Salat al seu *Catálogo de las obras que se han escrito en lengua catalana...* (1815). Es tracta, fins a cert punt, d'un selecte club de nobles diletants i bibliòfils reverents que van crear una mena de cercle que propiciava l'intercanvi d'informacions. Haurem d'esperar fins a Diego Clemencín, figura il·lustrada i preromàntica alhora, per besllumar l'inici d'una nova etapa en l'aventura del *Tirant* per terres hispàniques, ja al segle XIX.

La fama de Clemencín procedeix d'una monumental edició comentada del *Quijote*, publicada entre 1833 i 1839. La seva trajectòria vital dibuixa la imatge d'un home de lletres molt representativa del primer terç del segle XIX, com demostren la seva formació i concepcions estètiques, deutores de les lectures pròpies de la *Il·lustració* espanyola, d'Aristòtil a Ignacio de Luzán. La seva metodologia investigadora atorgava una importància fonamental a l'estudi de les fonts, com prova la seva *Biblioteca de Libros de Caballería*, de 1805. La publicació pòstuma de l'edició del *Quijote* aporta un total de quaranta-dues notes erudites a propòsit del *Tirant*, amb incursions de tota mena.

Clemencín creu que Portugal era el bressol de la narrativa cavalleresca peninsular. Segons aquest erudit, el *Tirant* procedia d'un original portuguès perdut, l'autor del qual podia ser Martorell, qui amb posterioritat l'hauria traslladat al valencià (car Galba li sembla un traductor de l'última part, com a conseqüència de l'homogeneïtat estilística). Confirma que l'èxit editorial del *Tirant* procedeix de la versió castellana de 1511 –que no havia pogut consultar–, i realitza els seus comentaris amb els textos de les traduccions italiana i francesa. Resulta evident, per tant, que la lectura de les notes de Diego Clemencín s'ha d'efectuar amb una gran precaució, conseqüència del seu volum monumental i de la manca de revisió que la seva mort va imposar a l'edició:

La edición castellana de *Tirante* era ya rara desde antiguo. Ni don Nicolás Antonio ni su adicionador don Francisco Bayer, ni aun Pellicer mismo, según parece, aunque tan diligentes bibliógrafos, vieron ningún ejemplar del *Tirante*. Todavía debió ser más raro en estos últimos tiempos, y aun dudo que haya quedado ninguno en España después que la curiosidad extranjera, o por mejor

decir, la negligencia española nos privó estos años pasados de un ejemplar, que ya acaso era el único que quedaba en España. Yo no he logrado verlo, a pesar de mis diligencias, y sólo he tenido presente la versión italiana de la primera parte y la francesa del conde de Cailús (Clemencín 1986: 1073b).

A diferència de Clemencín, l'aportació de Pascual de Gayangos es concentra en el "Discurso preliminar" que introdueix el volum 40 de la "Biblioteca de Autores Españoles" de Rivadeneyra, consagrat als *Libros de caballerías*, d'enorme transcendència per al coneixement de generacions de lectors i estudiosos, com va passar amb altres llibres d'aquesta col·lecció, apareguda entre 1846 i 1889. El catàleg de Gayangos es caracteritza per una gran varietat i per una utilitat demostrada al llarg de dècades: es tracta del primer intent de configuració d'un corpus de textos cavallerescos que va poder culminar gràcies a una profunda saviesa i a molts viatges per l'estranger, que li van permetre conèixer personalment els fons de nombroses biblioteques, llibreters i col·leccionistes d'arreu d'Europa, com confirmen les seves referències. Aquest historiador divideix la literatura cavalleresca en tres *cicles*: el *bretón*, el *carlovingio* i el *greco-asiático*. Els dos primers són els més reduïts; el tercer, en canvi, agrupa les dues famílies dels *Amadises* i *Palmerines*, així com els abundants textos escrits a imitació d'aquells. Gayangos crea també una quarta secció amb el títol de *Libros de caballerías independientes*. Serà, lògicament, en aquest grup on parlarà del *Tirant lo Blanch*, primera obra analitzada en aquesta subdivisió, car la considera la més antiga de totes (si bé hi inclou un text castellà, el *Cifar*, molt anterior a Martorell).

Malgrat que Pascual de Gayangos adopta com a font les notes de Clemencín a l'edició del *Quijote*, l'erudit discrepa d'alguns judicis previs: per exemple, dubta de l'existència d'un original portuguès, valora positivament l'actitud de Cervantes, i observa l'absència de detalls fantàstics que singularitzen *Tirant* de les ficcions castellanès. A més, a diferència de Clemencín, confirma que ha pogut llegir l'original català a la biblioteca del Museu Britànic a Londres. Gràcies a Gayangos, el *Tirant* surt dels cercles restringits dels catàlegs internacionals de biblioteques i s'integra en un volum de gran difusió que, de manera heterodoxa, el vinculava a un àmbit literari més proper als seus orígens. Les informacions aportades, més enllà de les seves limitacions, resultarien de gran utilitat per als estudiosos posteriors i va obrir les portes de la primera historiografia literària moderna per la nostra novel·la.

Quan l'any 1865 veu la llum el setè volum de la *Historia crítica de la literatura española*, iniciada en 1861, José Amador de los Ríos ja s'havia convertit en un dels millors representants del positivisme historiogràfic que, aplicat a les lletres castellanès, intentava formular una lectura totalitzadora de la Història. El capítol XXI està consagrat a "La elocuencia, la filosofía moral, la novela y el género epistolar en el reinado de los Reyes Católicos", i serà en aquestes pàgines on tractarà d'*Amadís* i de *Tirant*. Amador coneix les edicions de 1490 i de 1497, a l'igual que les versions castellana, italiana i francesa, raó per la qual descarta un original anglès o portuguès.

Amador subratlla que l'*alta cavalleria* de Tirant devia tenir un clar model en Roger de Flor, d'acord amb la imatge que brinda Ramon Muntaner. La lectura positivista, unida al record cervantí, justifica l'entusiasme d'Amador de los Ríos i explica la seva convicció que es tracta d'una novel·la l'origen de la qual s'hauria de trobar en el marc històric de la corona aragonesa. Malgrat totes les circumstàncies, el comentari d'Amador va singularitzar la novel·la de Martorell: a diferència dels comentaris de Clemencín (subordinats a la lletra del *Quijote*) i al repertori de Gayangos, l'exactitud de moltes de les valoracions d'aquestes poques pàgines mereix un paper d'extrema importància en la trajectòria crítica del *Tirant lo Blanch*:

Porque no es la *Historia de Tirante el Blanco*, como la de tantos otros caballeros andantes, un tejido de aventuras monstruosas y absurdas, que ahogan toda acción hasta hacer imposible su lectura; sino la exposición de una fábula ordenada, conforme á las leyes fundamentales del arte, donde jamás se pierde de vista al héroe, y donde más bien que un caballero predestinado, es Tirante el Blanco un capitán experto y generoso, que triunfa de sus enemigos, no por el influjo de hadas y encantamientos, mas por su pericia en el arte de la guerra, hermanada con su noble esfuerzo. [...] Como quiera, revelaba el libro de Martorell un sentimiento, que no podía dejar de tener raíces en el suelo de Aragon, bastando para dominar y dar carácter á toda su obra; consideración suficiente en nuestro juicio á legitimarla, alejando más y más la hipótesis que le dá nacimiento en las regiones occidentales de la Península Ibérica (Amador de los Ríos 1969: 389-390 i 391).

De fet hauríem de recordar que la novel·la de Martorell no va ser gaire valorada en les investigacions dels estudiosos catalans del segle passat, com demostra la monografia del rossellonès Francesc Jaubert de Paça titulada *Recherches historiques sur la langue catalane* (1824), o les primeres síntesis historiogràfiques de les lletres catalanes, publicades durant la segona meitat del segle XIX (de F. Cambouliu, 1857, d'Enrico Cardona, 1878, i d'Alfred Morel-Fatio, 1897). Milà i Fontanals, per exemple, la va utilitzar més com a model lingüístic en comparació amb el *Curial e Güelfa* que com a matèria d'estudi. Haurem d'esperar, doncs, Antoni Rubió i Lluch i el seu estudi *El Renacimiento clásico en la literatura catalana* (1889), discurs que inaugura la moderna ciència literària catalana, i l'edició en quatre volums del *Libre del valerós e strenu cavaller Tirant lo Blanc* realitzada per Marià Aguiló i Fuster, publicada entre 1873 i 1905, per poder observar el naixement dels primers estudis científics sobre la nostra novel·la, durant les dues primeres dècades del segle XX (Badia 1994; Sánchez & Noguera 1995).

Però entre les escoles vuitcentistes i les investigacions contemporànies (amb figures de la categoria de Dámaso Alonso, Martí de Riquer o Mario Vargas Llosa) hem de recordar la personalitat de Marcelino Menéndez Pelayo, com a darrera fita de les aventures del *Tirant* per terres hispàniques durant els segles XVI al XIX.⁴ Els *Orígenes*

(4) A Mérida 1994, exposo algunes idees per valorar el important paper d'Alonso i Vargas Llosa en la difusió del *Tirant*.

de la novela (1905-14) representen la seva obra de maduresa i aquella on el *Tirant* aconsegueix la millor lectura, ja que les planes que hi dedica en aquesta investigació constitueixen “el primer estudi directe, aprofundit i de conjunt de la gran novel·la catalana. Menéndez y Pelayo reuní les dades disperses aportades per l'erudició fins al seu temps, les sotmeté a una rigorosa crítica, i, afegint-hi bon nombre d'observacions personals, en donà una visió clara i encertadament orientada. Hom veu tot seguit que coneixia bé el *Tirant* i que en sabé copsar l'estil, valor i intenció” (Riquer 1990b: 17). Tal presentació es desenvolupa en el capítol cinquè del volum primer, consagrat als “libros de caballerías indígenas”, i s'inicia amb un primer judici elogiós que situa la nostra obra entre el *Curial e Güelfa* i l'*Amadís de Gaula*.

La valoració de Menéndez Pelayo ha nascut com a hereva de la crítica cervantina i, en efecte, sembla natural que la continuació de les seves paraules introductòries arrenqui del capítol sisè del *Quijote* i que, a partir d'aquest punt, es destaquin aquelles qualitats que vinculen una obra amb l'altra, començant pel seu “carácter realista”, la seva “inventiva y buen humor”, que serveixen com a prolegomen de l'anàlisi de la xerrada entre el clergue i el barber. Segons Menéndez Pelayo, el *Tirant* pot ser ocasionalment inversemblant, malgrat que al seu entendre les irrealitats són episòdiques, la seva “finalidad” seria “alta e histórica”; les seves “empresas guerreras”, “las más serias que en ningún libro de esta clase pueden encontrarse”; el seu protagonista no gaudeix dels atributs d'un “aventurero andante”, car se'ns presenta com “un príncipe prudente que pone su espada y su consejo al servicio de la cristiandad amenazada por los turcos”; les seves forces són fruit dels exèrcits, el quals “no deben nada al sobrenatural auxilio de magas y encantadores”. Martorell seria “un hombre sensato, pero de espíritu burgués y algo prosaico” que hauria escrit “un libro de caballerías de especie nueva”, al transformar el paper de l'heroisme i de les relacions amoroses, i com a conseqüència de la seva “obsesión de la vida común, el amor al detalle concreto y preciso, que le llevaba a copiar la realidad, fuese o no poética” (Menéndez Pelayo 1943: 392-403).

En qualsevol cas, un cop arribats ja al segle XX, després d'haver recorregut segles de paper, notes erudites i comentaris crítics, elogis disfressats de blames i escrutinis reflectits en nombrosos miralls, potser convindria cloure aquesta xerrada tot escoltant el motor que ha propiciat bona part del nostre camí, almenys al llarg de tres segles. Aquell que ens recorda –i, en part, confirma– que “*Tirante*, aunque tan ingenioso y tan cargado de picantes especias, no parece haber tenido muchos lectores en España. Casi nadie le cita, fuera de Cervantes, cuyo voto vale por todos” (Menéndez Pelayo 1943: 401).

RAFAEL M. MÉRIDA
Rice University

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AMADOR DE LOS RÍOS, J. (1969) *Historia crítica de la literatura española*, Madrid, Gredos.
- AVALLE-ARCE, J. B. (1993) «*Amadís de Gaula-Tirant lo Blanc: Tirant lo Blanc-Amadís de Gaula*» dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 7-19.
- BADIA, L. (1994) «La literatura catalana medieval vista per alguns erudits vuitcentistes», *Estudis Universitaris Catalans*, 28, pp. 9-16.
- BELTRAN, R. & IZQUIERDO, J. (1996) «Bibliografía d'estudis sobre *Tirant lo Blanc*», *Llengua & Literatura*, 7, pp. 345-405.
- BERGER, P. (1987) *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- CALVINO, I. (1993) «*Tirant lo Blanc*» dins *Por qué leer los clásicos*, Barcelona, Tusquets.
- CLEMENCÍN, D. (1986) ed. de Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, Valencia, Alfredo Ortells.
- FERNÁNDEZ INSUELA, A. (1993) «Sobre la narrativa española de la Edad de Oro y sus reediciones en el siglo XVIII», *Revista de Literatura*, 109, pp. 55-84.
- FUSTER, J. (1992) *L'aventura del llibre català*, Barcelona, Empúries.
- GENETTE, G. (1987) *Seuils*, París, Seuil.
- LÓPEZ ESTRADA, F. (1993) «El *Tirante* castellano de 1511 y los libros de viajes» dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 441-470.
- LUCÍA MEGÍAS, J. M. (1997) «*Tirante el Blanco* ante el género editorial caballeresco (Catálogo descriptivo de libros de caballerías hispánicas, X)», *TIRANT (Butlletí informatiu i bibliogràfic del servidor L.E.M.I.R.)*, s.p.
- MARÍN PINA, M. C. (1996) «La ideología del poder y el espíritu de cruzada en la narrativa caballeresca del reinado fernandino» dins *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, pp. 87-105.
- MENÉNDEZ PELAYO, M. (1943) *Orígenes de la novela*, Santander, Aldus.
- MÉRIDA, R. M. (1993) «¿Las desgracias de un editor? Diego de Gumiel, *Tirant lo Blanch* y *Tirante el Blanco* dins *Literatura Medieval. Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval (Lisboa, 1-5 Outubro 1991)*, IV, Lisboa, Cosmos, pp. 257-262.
- (1994) «El espíritu nuevo de Joanot Martorell: las lecturas de Dámaso Alonso y Mario Vargas Llosa», *Verba Hispanica*, 4, pp. 97-103.
- (1995a) «Diego Clemencín i la seua lectura quixotesca del *Tirant lo Blanch*», *A Sol Post. Estudis de Llengua i Literatura*, 3, pp. 211-223.

- (1995b) «*Tirant lo Blanch* y los libros de caballerías: en torno al ‘Discurso preliminar’ de Pascual de Gayangos», *Cuadernos para Investigación de la Literatura Hispánica*, 20, pp. 153-159.
 - (1995c) «Lecturas de un consumo y consumación de la Literatura», *Ínsula*, 584/585, pp. 21-22.
 - (en premsa a) «*Tirant lo Blanch* y *Tirante el Blanco* ante el contexto hispánico (literario y editorial) del siglo XVI», *Anuario Medieval*.
 - (en premsa b) «Un anciano volumen caballeresco de la biblioteca de Alonso Quijano», *Scriptura*.
 - (en premsa c) «La desaparición de Morgana: de *Tirant lo Blanch* y *Amadís de Gaula* (1508) a *Tyrant lo Blanc* (1737)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*.
 - (en premsa d) «La aportación de la primera historiografía moderna a los estudios *tirantianos* (de José Amador de los Ríos a Marcelino Menéndez Pelayo)», *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*.
- MARTINES, V. (1997) *El Tirant poliglota. Estudi sobre el “Tirant lo Blanch” a partir de les seues traduccions espanyola, italiana i francesa dels segles XVI-XVIII*, Barcelona, Curial/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- NIETO, L. (1986) ed. d'Alejo Vanegas, *Tractado de orthographia...*, Madrid, Arco Libros.
- RIQUER, M. de (1980) ed. de Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, Barcelona, Planeta.
- (1988) *Cervantes, Passamonte y Avellaneda*, Barcelona, Sirmio.
 - (1990a) ed. de *Tirante el Blanco* [traducció castellana de 1511], Barcelona, Planeta.
 - (1990b) *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema.
- SÁNCHEZ, L. & NOGUERAS, E. J. (1995) «Quinientos años de *Tirant lo Blanc*» dins J. Paredes, ed., *Estudios sobre el “Tirant lo Blanc”*, Granada, Universidad, pp. 153-179.
- SARMATI, E. (1996) *Le critiche ai libri di cavalleria nel Cinquecento spagnolo (con uno sguardo sul Seicento). Un'analisi testuale*, Pisa, Giardini.
- THOMAS, H. (1952) *Las novelas de caballerías españolas y portuguesas*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- WHITENACK, J. (1988) «Conversion to Christianity in the Spanish Romance of Chivalry, 1490-1524», *Journal of Hispanic Philology*, 12, pp. 13-39.